

- Mayenowa, M. R. (1979): *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*. Wrocław: Ossolineum.
- Mukařovský, J. (1971): Přísloví jako součást kontextu. In: J. Mukařovský, *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Čs. spisovatel, s. 277–359.
- Popovič, A. (1978): Estetická metakomunikácia. In: F. Miko – A. Popovič, *Tvorba a recepcia*. Bratislava: Tatran.
- Rechzieglová, A. (2000): Od repliky k citátu: jazykové prostředky a textové strategie ve sportovní žurnalistice. In: *Stylistyka* (Opole), 9, s. 147–165.
- Stehlíková, I. (1983): Stylizování jazykové komunikace v prózách B. Hrabala a O. Pavla. In: *Naše řeč*, 66, s. 235–246.
- Šoltys, O. (1979): Několik poznámek k uvozovacím větám. In: *Slovo a slovesnost*, 40, s. 157–159.
- Šoltys, O. (1983): *Verba dicendi a metajazyková informace*. Praha: ÚJČ ČSAV.
- Vaňková, I. (1996): *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. Praha: ISV nakladatelství.

Lingvistica a poezie. Poznámky nejen ke studiu konotací

Irena Vaňková

Ústav jazyků a komunikace neslyšících
 Filozofická fakulta, Univerzita Karlova v Praze
 irena.vankova@ff.cuni.cz

Abstract: The present paper is focused on K. Hausenblas's implicit, but systematically applied conception of linguistics as a human science, reflecting namely his specific interest in text, style and literary works. In this respect, it is loosely connected to two of Hausenblas's studies: (a) *O terminologii sémantické* [On semantic terminology] (a brief essay on connotations from the cognitivist perspective, and the importance of studying connotations through poetry), and (b) *Zobrazení prostoru v Máchově Máji* [Space depiction in Máchá's *May*] (semantics of the adjective *bílý* and its derivatives, the role of whiteness in the depiction of space).

Keywords: Karel Hausenblas, linguistics, poetry, semantics, connotations, white colour, depiction of space, Máchá's *May*

1. Úvodem a na vysvětlenou

Ve srovnání s dobou, kdy v jazykovědné bohemistice působil profesor Karel Hausenblas a jeho kolegové, se dnes centrum lingvistického bádání znatelně posunulo – ve světě i u nás. Můžeme mít pocit, že se – alespoň v českém kontextu – ztrácí filologický rozměr jazykovědy; o tom, že lingvistika může (nebo má?) mít (i) rozměr vědy (filologické, a tedy) humanitní,⁴³ se příliš neuvažuje a za

⁴³ Otázka, zda je lingvistika vědou přírodní, anebo humanitní (nebo jinou?), se u nás zkrátka nepokládá – i když by odpověď na ni měla být, vzhledem k tak komplexnímu a mnohoaspektovému fenoménu, jakým je jazyk, zásadním východiskem každého zkoumání. Jiná situace je

jednoznačně progresivní se čím dál samozřejměji pokládá empirický, kvantifikačně založený výzkum. Spojení uvedené v názvu tohoto příspěvku se tedy v tomto světle může jevit jako poněkud anachronické. Titul však, ano, odkazuje na Jakobsonovu známou stat⁴⁴, v níž se za anachronismus pokládá něco úplně jiného.⁴⁴

Název ovšem nebyl zvolen jen proto, že tu má být prof. Hausenblas připomenut jako lingvista, který věnoval významnou část své tvůrčí energie právě uměleckým textům. Soudíme, že nás právě jeho dílo může inspirovat k odpovědím na dvě souvztažné otázky, jež jsou variacemi na ty původní jakobsonovské – a jež je třeba, jak se domníváme, znovu položit: „K čemu může být lingvistice poezie?“ a také naopak: „K čemu může být poezii lingvistika?“⁴⁵

Ponechávající prostor pro odpověď čtenáři bychom se rádi zamysleli jednak nad tím, zda a nakolik může být poezie využitelná pro lingvistické zkoumání (zde se budeme zabývat hledáním a verifikací významových konotací), jednak nad tím, v čem mohou být dnešní kognitivně orientované způsoby popisu významu⁴⁶ zajímavé pro poezii; pro toho, kdo poezii zkoumá a vykládá, a případně i pro toho, kdo ji tvoří.

Jak známo, prof. Hausenblas měl pro umělecký text velmi jemnou citlivost, propojenou zároveň s hlubokým porozuměním hudbě a výtvarnému umění; projevuje se to např. ve studii *Zobrazení prostoru v Máchově Máji* (viz dále). Originální umění sjednotit jazykovědnou interpretaci s reflexí uplatňovanou např. v uměnovědných disciplínách však ukazují i mnohé jeho další studie. Významné

---

např. v Polsku; kapitola, jejíž titul tvoří právě otázka výše položená, je např. součástí základní učebnice představující úvod do jazykovědy (na rozdíl od našich „úvodů do studia jazyka“ – srov. Grzegorzczkova, 2012, s. 146n.). Jde to ruku v ruce s faktem, že se právě v Polsku věnuje velká pozornost (mj. i) takovým přístupům k jazyku, které podstatně provazují jazyk s člověkem a kulturou (srov. zejména zkoumání jazykového obrazu světa, ale zdaleka nejen ono). Za specifické rysy humanitních věd (těch, jež zkoumají *thesei* oproti *fysei*) se pokládá jejich interpretační charakter, důraz na jistý způsob porozumění lidskému světu, a ovšem i spojení s hodnotami: to vše může (a má) být i v kompetenci jazykovědy. Prof. Hausenblas uplatňoval právě takovýto přístup k jazyku i textům – v tom, co a jak psal, i v tom, co předával studentům; s tím se pojila i jeho vnitřní potřeba se tázat na (lidsky) podstatné (srov. i jeho pojem *smysl*) a v neposlední řadě též radost z poznání, kterou uměl autenticky předávat a sdílet.

⁴⁴ Jakobsonova stat⁴⁴ *Lingvistika a poetika* končí známým konstatováním, že „lingvista hluchý k poetické funkci jazyka a literární vědec lhostejný k lingvistickým problémům a neznalý lingvistických metod jsou oba stejně křiklavým anachronismem“ (Jakobson, 1995, s. 105). Tato formulace pochází z roku 1958, ale dáváme k úvaze, zda bychom se nad ní neměli odpovědně zamýšlet i dnes. (Kromě prof. Hausenblase by se k ní jistě přihlásili jeho přátelé Alexandr Stich a Miroslav Červenka.)

⁴⁵ Prof. Hausenblas – nelze zde na to nevzpomenout – dával studentům v osmdesátých letech k četbě a interpretaci Nezvalovu báseň *Dopis Mukařovskému*, která (z perspektivy básníka a v jeho nejvlastnějším modu, „metapoeticky“) právě o tomto podvojném vztahu („básníka“ a „vědce“) pojednává (srov. Hausenblas, 1987, s. 52).

⁴⁶ Inspirujeme se především lublinskou kognitivní sémantikou, zde připomeňme práce A. Pajdzińské a R. Tokarského (1995, 2007, 2010).

jsou nepochybně dodnes, a to v několikerém ohledu. Jednak se zřetelem k **hlubšímu porozumění těmto dílům samotným**, jejich stylu a smyslu (včetně poznání principů zakládajících jejich působivost): kdo zná Hausenblasovy výklady Máchova *Máje* nebo Nerudových *Povídek malostranských*, navždy už pro něho vplynuly do způsobu, jak tato díla čte a jak jim rozumí – jednak **teoreticky a metodologicky**, tím, že přinášejí inspiraci, jak přistupovat k uměleckým textům: připomeňme alespoň studium specifického fenoménu, jímž je stylizace a reflexe komunikačních jevů v uměleckých textech (našlo pak pokračovatele v Hausenblasových žácích – z nichž jsou někteří zastoupeni i v tomto souboru studií). Navíc je však patrné, a dnes ještě výrazněji než dřív, že tu nešlo jen o problémy studia uměleckých textů. Tak např. nalezení postupů stylizace komunikačních jevů v literárním textu vede zároveň k poznání určitých obecnějších způsobů, jak se tyto jevy (třeba pomluva a fáma) konceptualizují v českém obrazu světa. Text-svět Nerudových *Povídek malostranských* tak můžeme vidět jako jeden z možných modelů českého světa, jako model konstruovaný jazykem (a obraz skutečnosti, jaký je v textu a potažmo i v jazyce uložen), a pokládat ho tak za jednu konkrétní realizaci (jazykového) obrazu světa chápaného mnohem obecněji.⁴⁷

Výše jsme užili dvou pojmů vypůjčených z kontextu kognitivní lingvistiky – **konceptualizace a jazykový obraz světa**. Nejsou to jediné pojmy z tohoto okruhu, které by prof. Hausenblas jistě rád přijal a tvořivě vpojil do svého zkoumání.⁴⁸ Zde je však musíme pominout, stejně jako metaforu a metonymii, příběh a parabolu, mentální prostory aj. Soustředíme se zde totiž na jedno z témat, které se řešilo už dávno před vznikem kognitivní lingvistiky, avšak kognitivní přístup našel pro jeho uchopení poněkud jemnější nástroje než přístupy strukturalistické; jde o **významové konotace**.

Druhá část tohoto textu se bude týkat lexikálního významu, zejm. s důrazem na významové konotace. (Prof. Hausenblas se této problematice věnoval ve stati *K terminologii sémantické*, srov. 2003a). Ve třetí části se – v návaznosti na známou Hausenblasovu studii máchovskou (2003b) – zamyslíme nad tím, jak může být evokační potence slov aktivizována v poezii, resp. jak se drobný detail v podobě jediného lexému (s členitým ovšem lexikálním významem) vpojuje do celku uměleckého textu, a spoluurčuje tak v tvůrčím básnickově gestu sémantiku i estetické působení díla jako celku.

---

⁴⁷ Nejde však jen o konceptualizaci komunikačních jevů, ale např. též o obraz „ženského oka“ či „jízdy vehiklem“: to, co Hausenblas ukazuje jako tak či onak konceptualizováno v textech Jana Nerudy (či jiných autorů), má potenci figurovat i v obecnějších souvislostech.

⁴⁸ Vycházejí totiž z propojenosti jazyka s myšlením, lidskou zkušeností a prožitkem, a jak píše Alena Macurová, hausenblasovská stylistika „je vpojena do úvah o komunikaci, o předávání významů jako záležitosti povýtce lidské“. Zde dodejme, že se toto konstatování nevztahuje jen k Hausenblasově stylistice, ale k jeho pojetí jazyka vůbec; a také k jednoznačnému chápání lingvistiky jako vědy spojené s člověkem, vědy humanitní.

2. Exkurs lexikálněsémantický: k pojetí a studiu konotací

Co se týče pojmosloví z oblasti sémantiky (a zároveň i pojetí klíčových momentů sémantiky jako lingvistické disciplíny), Karel Hausenblas vnímal jeho problematičnost v několika polohách. Těžkosti při vymezování sémantické terminologie – řečeno volnou parafrází – plynou jednak z nejednotnosti jejího používání v různých disciplínách (srov. disparátní pojetí významu a smyslu, příp. obsahu, nebo opozici denotace vs. konotace v dosavadních lingvistických, sémiotických, logických a jiných přístupech), jednak z mimořádné komplikovanosti jevů, k nimž se tyto termíny vztahují (tedy jevů z okruhu významu), a ovšem i z disparátnosti existujících způsobů jejich studia (srov. stať z roku 1976, Hausenblas, 2003a). Význam je totiž ze své přirozenosti fenoménem mezioborovým – a o tom, kde má začínat a kde končit jeho lingvistická reflexe a co už je v kompetenci jiných disciplín (psychologie? filosofie? logiky? sémiotiky? a nově lze dodat: kognitivních věd? a jak pojatých?), můžeme vést a také dodnes vedeme spory.⁴⁹ Svě pojednání o „terminologii sémantické“ končí K. Hausenblas konstatováním, že systematické studium této oblasti by mělo začít od **lexikální sémantiky** (Hausenblas, 2003a).⁵⁰

Navážme tedy na tuto stať skoro o čtyřicet let později krátkým pojednáním o konotacích; měla by nás přivést k tomu, jak je uplatňované pojetí (kognitivně orientované a zároveň vyrůstající ze slovanské tradice) důležité i v širších než pouze lingvistických souvislostech (srov. pozn. 32). Zdůraznit chceme i to, že se tu jako zdroj lingvistického výzkumu akcentují texty s exponovanou estetickou funkcí, zejména poezie, chápána často jako sféra individuálního, nezobecnitelného, a tudíž jako oblast pro vědecké zkoumání nevhodná. Polští badatelé ovšem ukazují, že na základě poezie lze s velkým prospěchem studovat právě (textové) konotace, pro něž jinde nacházíme oporu jen těžko. Z druhé strany lze říci, že z takovýchto přístupů může těžit i literární teorie (resp. teorie interpretace uměleckého textu): cíleně se tu totiž zkoumá evokační síla slov (díky studiu konotací pozoruhodně konkretizována) a významová potencialita jazyka vůbec.

---

⁴⁹ K. Hausenblas tu poznamenává: „Je však třeba konfrontovat lingvistickou sémantiku a její terminologii i s gnozeologickým a psychologickým aspektem zmocňování se skutečnosti a komunikování o jevech vnějšího i vnitřního světa. Pravda, v kompetenci lingvisty je „pouze“ zabývat se výrazem, popř. ještě úže formou (nikoli substancí) obojího a vykládat vzájemné sepětí obou složek. Toto „pouze“ zahrnuje ovšem, jak víme, velmi bohatou a složitou problematiku a tento úkol lingvista nemůže nikomu přenechávat, nikdo jiný k jeho řešení není kompetentní. Avšak lingvista musí doplňovat své poznatky odjinud, lingvistická problematika nepokrývá celý komunikační, natož poznávací proces a nevyčerpává všechny jejich složky. Tu musí lingvista stavět na výsledcích věd a sám jim zase poskytuje své poznatky“ (Hausenblas, 2003b, s. 159).

⁵⁰ On sám však zároveň, v souvislosti s pozoruhodnými interpretacemi uměleckých textů, a ovšem i jinde, uvažoval o sémantice v širších a obecnějších souvislostech – zejm. ve vztahu k textu a stylu; komplexním sémantickým pojmem je mu v tomto ohledu specificky pojatý **smysl** (srov. např. Hausenblas, 1996, Macurová, 1996).

Za základ studia lexikálního významu se často považuje opozice **denotace vs. konotace** (srov. např. Grzegorzycykowa, 2001), již vnesl do zkoumání jazyka J. S. Mill (o tom srov. mj. i Hausenblas, 2003a). V sémiotice znamená denotace **vztah znaku k denotátu** (resp. třídě denotátů). V lexikální sémantice se denotace chápe jako jádro významu; to může být pro plnější vystižení významu doplněno poukazy ke **konotacím** (Jordanskaja – Melčuk, 1980). Ve výkladovém slovníku vyjadřuje denotaci nejčastěji významová definice, soustředující se na rysy „nutné a postačující“ pro vymezení (srov. *de-finio*) denotátu; ta bývá už od Aristotela složena z nejbližšího nadřazeného pojmu, *genus proximum*, a specifikujících rysů, *differentia specifica*: tak např. denotaci slova *sestra* vyjadřuje definice „sourozenec ženského pohlaví“, *jaro* je „roční období od 21. 3. do 23. 6.“.⁵¹ Definice tohoto typu se ovšem vztahují k vědeckému, teoretickému nahlížení na svět a přirozené reflexi skutečnosti (která je v souladu se základním lidským prožitkem světa) neodpovídají (srov. např. Vaňková et al., 2005, 77–82).

Konotace představují ve srovnání s denotací sice vedlejší součásti významu, „spoluvýznamy“ (*con-noto*), kognitivně a kulturně jsou to ovšem polohy významu mnohdy velmi podstatné. Jde o systémově (nebo v některých koncepcích i textově, viz dále) ukotvené poukazy k vlastnostem denotátu, jež pro rodilé mluvčí daný výraz implikuje. Významovou definici (např. *želva* – „plaz s kruhým tělem“) tedy konotace doplňují jako rysy daným společenstvím sdílené a výrazem potenciálně evokované (u výrazu *želva* je to např. pomalost, klid, smutek).

V kognitivní lingvistice se konotace nechápu pouze jako sekundární, pragmatické (tj. nesystémové a „nekognitivní“, ne-nocionální) významové rysy, jak je tomu v některých (v české lingvistice tradičních) strukturních přístupech (srov. Čermák, 2010); takové jsou jen některé jejich typy (konotace vyjadřující expresivitu, emocionalitu, postoj, intenzifikaci aj., srov. Blatná, 1995). Většina konotací představuje sémantickou (tj. systémově ukotvenou) a kognitivně podstatnou součást významu. Výrazné je **antropocentrické založení** konotací, tj. fakt, že vycházejí z **tělesně-smyslové zkušenosti** mluvčích s denotáty; velmi často vstupuje do hry i jejich **kulturní podmíněnost**; proto je jejich studium tak důležité v souvislosti s překladem, zejm. uměleckým (srov. např. Mounin, 1999, s. 137).

Konotace doplňují sémantické jádro, tj. vlastnosti, jež jsou pro denotaci daného jevu „nutné a postačující“,⁵² o prototypové, resp. stereotypové významové rysy tohoto jevu. Např. u výrazu *hlemýžď* lze k definici „suchozemský plž s ulitou“ připojit konotaci „pomalý“, u slovesa *klečet* lze k jádru „spočívat na kolennou“ doplnit konotaci odkazující k pokoře, zejm. v souvislosti s kultem, při

⁵¹ Zde i jinde v této stati vycházíme z definic uvedených v SSČ.

⁵² Pouze takovéto vymezení (definice) se předpokládá v souvislosti s významem odborných termínů (srov. systém definic základních pojmů v každém vědním oboru); v kontextu vědeckého, teoretického obrazu světa je totiž existence konotací z principu věci nemožná, resp. nežádoucí (odporuje požadavku přesnosti a jednoznačnosti).

modlitbě apod.;⁵³ u výrazu *chléb* se k denotaci „pečivo vyrobené z mouky, vody a kvasu“ připojují významové prvky vycházející ze skutečnosti, že jde o nejobvyklejší potravinu, chápanou jako prostředek základního zasycení, která metonymicky zastupuje obživu vůbec (srov. např. *už od dětství si vydělával na chléb*); *samet* je „látka s nízkým a hustým vlasem po líci“, avšak v obrazu světa podstatně vystupují jeho vlastnosti vnímané hmatem – hebkost, jemnost.

Fixovanost konotací v systému lze verifikovat kvantitativními i kvalitativními metodami – statisticky, pomocí významových testů, v empirických výzkumech aj. (Bartmiński, ed., 2006, Vaňková et al., 2005, s. 88), avšak základní metodou je identifikace konotací na základě jazykových dat. V tomto směru se rozlišují **konotace systémové** (jazykové, silné) a **textové** (slabé); srov. Tokarski, 2004, 2007. Systémovou ukotvenost konotací může potvrdit etymologie (Brzozowska, 2009), resp. vnitřní forma slova; např. konotaci rostlinnosti, poukazující k prototypu, *eo ipso* základní konotaci zelené barvy, dokládá kořen *zel-*; *dýchání* je ve slovanských jazycích etymologicky i konotačně spojeno s výrazy *duše* a *duch*, konotace spjatá se slovesem *chápat* vychází z fyzického základu konceptualizace dané mentální aktivity. Fixovanost konotací potvrzuje též existence určitých sémantických a slovotvorných derivátů; dokladem konotací spojených s krysou nebo papouškem je v prvním případě sekundární význam lexému *krysa* „zrádce“, ve druhém existence slovesa *papouškovat* s významem „bezduše napodobovat“; adjektivum *sametový* odkazuje např. ve spojení *sametová plet'* k hebkosti sametu (na rozdíl od čistě denotačního významu, aktivizovaného např. v kolokaci *sametová stužka*, tj. „vyrobená ze sametu“); poukázat pak lze k metaforické extenzi *sametová revoluce*, která se odvíjí (ve snaze mluvčích zdůraznit nenásilné, „jemné“ prosazení společenských změn, protikladné k takovému, jaké bývá s revolucí obvykle spojováno) právě od konotace odvozené od hmatem vnímané hebkosti. Bohatým zdrojem pro studium konotací je frazeologie, obzvláště spolehlivě je verifikují ustálená přirovnání: frazém *mít hlad jako vlk* dokládá, že s vlkem je spjata konotace hladovosti (a s hladem naopak jako prototypový nositel vlk), z přirovnání *zima jako v Rusku* plyne konotační spojitost Ruska se zimou (resp. zimy s Ruskem). Významné je též ukotvení konotací ve folkloru (vč. popkultury), srov. např. vtipy se stereotypovými postavami, jejichž pojmenování mají výrazné konotace (*blondýna, policista, tchýně, Skot*).⁵⁴

⁵³ Konotace se však nemusí realizovat v každém kontextu: ve spojení *při mytí podlahy klečela* se aktivizuje pouze denotační význam (alespoň v běžném vyjádření – např. v poezii může být situace podle závislosti na kontextu jiná); v kontextu *poslali ji klečat do kouta* je naopak aktivizována další konotace, slabší (výše nezminěná) – „způsob trestu“.

⁵⁴ Ve svém úhrnu tvoří konotace stereotyp předmětu; na jejich základě je totiž vystavěna kognitivní definice (explikace) významu, která stereotyp strukturovaně popisuje. Konotace je třeba odlišovat od asociací a inferencí (které nejsou ukotveny v jazykovém systému a někdy ani interindividuálně sdíleny); ty spadají do oblasti zájmu pragmalinguistiky a psycholinguistiky, zatímco konotace zahrnujeme primárně do okruhu zkoumání (kognitivně a kulturně orientované) lexikální sémantiky. Hranice mezi konotacemi na jedné a asociacemi a inferencemi

Textové (slabé) konotace jsou takové, které takovéto potvrzení v jazykovém systému nemají – jejich sdílenost lze doložit pouze na základě opakovanosti v textech a komunikaci; srov. např. konotaci dálky a emocionální distance či konotaci melancholie, spojované s modrou barvou – dokladů nacházíme hodně v poezii či v písňových textech (srov. Tokarski, 1995, *passim*, Vaňková et al., 2005, s. 90). Porozumění určité konotaci bývá vázáno např. na věk či vzdělání (obeznámenost s kulturou, symbolikou apod.).⁵⁵ Při popisu sémantiky považujeme otázku, jak široce je doložená konotace sdílena (a příp. námitku, že jí rozumí pouze omezený počet rodilých mluvčích – např. jen čtenáři poezie), za irelevantní; (textové) konotace totiž zkoumáme primárně v modu *in potentia*.⁵⁶

Jak už bylo uvedeno, cenným zdrojem studia textových konotací jsou umělecké či širě vzato kreativní texty, v nichž lze nalézt kontexty dokládající, jak se centrální význam, resp. základní významové rozpětí výrazu, tj. „co slovo znamená“, rozšiřuje do poloh okrajových (resp. v jiné perspektivě poloh krajních), tedy „co všechno slovo může znamenat“ (Tokarski, 2007). Pro některé badatele („umírněné kognitivisty“) jsou relevantní pouze jazykové konotace (srov. Grzegorzycowa, 2010), jiní argumentují tím, že vše textové je potenciálně jazykové, a staví se za co nejkomplexnější popis významu včetně jeho aspektů periferních a méně průkazných, doložitelných třeba pouze v tzv. kreativních textech (Pajdzińska – Tokarski, 2010): kdyby totiž i takovéto konotace nebyly potenciálně sdíleny, pak bychom poezii (ale ani textům daleko běžnějším) neměli šanci porozumět.

3. Bílá barva v sémantické struktuře Máchova Máje

Plasticky lze důležitost kreativních textů (obzvlášť poezie) pro studium textových konotací demonstrovat na pojmenováních označujících barvy. (Sémantický okruh barev je ostatně oblíbenou sférou příkladů i v jiných souvislostech, např. ve vztahu k jazykové relativitě a ke kulturní rozrůzněnosti jazyků co do členění barevného spektra i co do prototypů jednotlivých barev – srov. Vaňková et al., 2005, s. 44 n.). Ryszard Tokarski ve svém komplexním pojednání o barvách v polském obrazu světa vychází primárně právě z textů současné polské poezie (Tokarski, 2004); ukazuje rozrůzněná konotační centra jednotlivých barev a směřuje při tom od prototypových významů k těm, které berou do hry i polohy perifernější.

---

na druhé straně jsou však z povahy věci rozmlžené (Nebeská, 2001) a termín konotace se nadto užívá nejednotně.

⁵⁵ Porozumění konotačním potencím slov lze obecně vzato rozšiřovat a kultivovat, zejména četbou (zde by mohla následovat úvaha o smyslu humanitního, resp. filologického vzdělání).

⁵⁶ Otázka, nakolik ta či jiná skupina mluvčích (např. předškolní děti nebo středoškoláci) těm či oněm konotacím rozumí (tj. je schopna je v sémantice určitých výrazů zachytit a interpretovat), může být ovšem předmětem specifických výzkumů.

Při zkoumání uměleckých textů se ukazuje velmi zřetelně mj. též propojenost jazyka v užším smyslu slova (např. lexikálních významů) s dalšími sémiotickými systémy: (např.) barevná symbolika je totiž ukotvena nejen do sémantických struktur příslušného lexika (pojmenování barev a jejich derivátů či kompozit), ale setkáváme se s ní paralelně i ve výtvarném umění, v hudbě, v duchovních a náboženských systémech, v lidové kultuře aj. Humanitně orientovaná lingvistika, o níž zde byla řeč, má právě toto zaměření: reflektuje a studuje propojenost jazyka s kulturou (srov. též Anusiewicz, 1995), resp. s člověkem jako bytostí mluvící, myslící, sémioticky založenou, společenskou a kulturní; s člověkem, který světu rozumí na základě různých znakových systémů, zejména ovšem na základě (mateřského) jazyka.

Máme-li se zabývat lexikálním významem adjektiva *bílý*, je třeba předeslat, že sémantika výrazů označujících achromatické barvy (bílou a černou) se může realizovat ve dvou aspektech. Anna Wierzbicka (1996) tu mluví o bílé nebo černé barvě ve smyslu kvantitativním a kvalitativním. V **kvantitativní** poloze souvisí význam s univerzálií vidění, resp. s faktem, že někdy člověk okolní svět vidí, a jindy nikoli – v závislosti na **světle či tmě**, resp. **dnu či noci**. K těmto „podmínkám viditelnosti“ pak jako k specificky založeným prototypům odkazují některé objekty svou světlostí či tmavostí (srov. *bílý den, až do bílého rána* vs. *černý jako noc*). Nejde tu tedy o bílou nebo černou barvu v tzv. **kvalitativní** poloze – kdy jsou totiž bílé a černé objekty spojeny se zabarvením typických nositelů, např. sněhu či mléka nebo sazí.⁵⁷

Každá z těchto barev tak má dvojí prototypovou referenci: u černé je to **noc** (kvantitativní) a **saz** (kvalitativní), u bílé **den** (kvantitativní) a **sníh**, příp. **mléko** (kvalitativní).⁵⁸ Odtud se pak – tedy ve dvojím směru – odvíjí i sémantika barevných pojmenování, od příslušných center (prototypů) až k periferiím. Dále však uvidíme, že kvantitativní a kvalitativní aspekt bělosti mnohdy splývají; co je bílé, to „září“ či „svítí“, zejména odráží-li se to od temného podkladu. („Podvojnou“ konceptualizaci bílé barvy v tomto smyslu ostatně dokládá i etymologie slovanských výrazů pro označení bílé.)⁵⁹

Podle Hausenblasova frekvenčního slovníku představuje přídavné jméno *bílý* (s 26 výskyty) nejfrekventovanější adjektivum *Máje*; mezi plnovýznamovými

⁵⁷ Prototypy jsou kulturně rozrůzněné – např. ve vietnamštině se jako prototyp bílé barvy udává bavlna nebo vaječný bílek, zatímco v češtině (podobně jako v dalších slovanských, ale i jiných jazycích) je to především sníh či mléko (srov. doklady *bílý jako sníh*, *sněhobílý*, *bílý jako mléko*).

⁵⁸ Pro zjednodušení uvádíme pouze tyto údaje (podle definic příslušných výrazů ze SSČ) a ponecháváme stranou bohatou (především zahraniční) literaturu, která se sémantikou prototypu v souvislosti s barvami zaobírá.

⁵⁹ Rejzek (2001) odkazuje – se zmínkou o keltském **belos* „světlý, zářivý“ – k praindoevropskému východisku **b^hel-/ *b^hol-* s významem „zářit“, Holub a Kopečný (1952) udávají možný staroindický původ – s odkazem na sanskrtské *bhāti* „září“, *bhālam* „lesk“. Také řecký výraz *leukos* („bílý“) je jazykově příbuzný s latinským *lux* („světlo“) – a ve slovnících symbolů bývá bílá charakterizována jako barva světla a čistoty (Lurker, 2005).

slovy tak zaujímá osmé místo.⁶⁰ Pokusíme se stručně charakterizovat, do jakých významových kontextů ono i jeho deriváty vstupují, v jakých kolokacích je nacházíme a jak se zapojují do sémantické výstavby celé skladby. Dotkneme se některých poloh sémantiky adjektiva *bílý* s ohledem na to, co je schopno evokovat a které z jeho konotací se v *Máji* aktivizují.

Jak připomíná K. Hausenblas, skladba se odehrává z podstatné části za *pozdního večera*: nikoli tedy v hluboké noci (tj. za úplné tmy). Ve scénériích *Máje* dominuje temné šero, prosvětlované bledou září měsíce. Scény s jezerem uprostřed krajiny tak mohou plasticky evokovat prožitek výrazného vizuálního kontrastu; světlé plochy či pohyblivé předměty se totiž zračí na temném pozadí, navíc ve fascinujícím mihotání vln. V souvislosti s konstruováním této hry *odrazů, odlesků a obrazů* na hladině jezera (Hausenblas, 2003b) tu výrazně vystupuje právě adjektivum *bílý* s celou svou sémantikou i evokační silou, vpojeno ovšem do souvislostí celku – jak se ukáže dále.

Ještě předtím se však podívejme na nositele bílé barvy v *Máji*. Co vše je v *Máji* bílé? – Nositele bělosti se ukazují v následujících sémantických okruzích:

- 1) **světlo a meteorologické jevy** – *bílá lůny zář* (také, častěji, *bledá*), *bílý příkrov* (měsíce), *bělostné páry*, *bílé obláčky*, *běльмо sněhu*,
- 2) **části lidského těla** – *bílá tvář* (mrtvého), *ňadra bílé* (vězeň před popravou), *bílá lebka* (2x),
- 3) **živočichové** – *bílí ptáci* (2 x), *holoubátko sněhobílé* (v přirovnání jsou na stejné rovině jako *lilie* a *bílá plachta*), *čáp* (rovněž v přirovnání, viz dále),
- 4) **rostliny** – *lilie vodní* (2x) – v přirovnání, viz výše, *bílý květ* (roznášený větrem po zeleném dolu) – jde tedy o jméno látkové, vztahující se k bílé kvetoucím stromům,
- 5) **artefakty**, tj. lidské výtvořiny jakožto součásti mimopřírodního světa, které se ovšem na utváření obrazu krajiny výrazně podílejí. Jde o dvojí typ objektů:
  - a) **stavby** – výrazné body či plochy v krajině, často jejich odraz v tmavé vodě („stíny“) – *bílé dvory* (3x), *bílá kaple* (3x), *bílé věže*, *vížka* (3x), *bílá města*,
  - b) **oblečení, resp. textile** – představují rovněž výrazná místa „svítící“ ve ztemnělé krajině, figurující jako odrazy v temné vodě jezera: *bílý šat* a *bílých šatů stín* (Jarmilíných), *bílé pláště* (v němž jsou zahaleni *druzí noční chvíle*, truchlící po Vilémovi), *bílá plachta*.

⁶⁰ Pojem s ním spojený verbálně vyjadřují také deriváty *bělost*, *bělavý* a *běльмо* (v kolokaci *běльмо sněhu*) a kompozitum *sněhobílý*; pokud je do výzkumného materiálu zahrneme, můžeme vycházet z 30 výskytů poukazujících k bělosti. Kromě toho připomínáme i výrazy utvářející sémanticky příbuzný pojem bledosti – *bledý* (13), *bledší* (5), *bledě* (1), které se vyskytují v podobných kontextech a často souvztažně (celkově je s 18 výskytů *bledý* na 19.–20. místě); dalšímu zkoumání bude třeba podrobit i pojem „světlo“, zastoupený lexikálně výrazy *světlo* (6), *svit* (11), *svítiti* (4) či *světýlko* (1). V *Máji* ovšem utvářejí podstatnou opozici „světlý vs. tmavý/temný“ i četné výrazy další, jako např. *zářit* a *zář*, *temný*, *jas* a *jasný*, *šero*, ale i *hvězda* či *lůna*.

Soustředíme se zde pouze na jeden významový kontext, hodný pozornosti právě v souvislosti se zobrazením prostoru v Máchově *Máji*, jak k němu poukazuje K. Hausenblas. Jak už bylo řečeno, na utváření obrazu krajiny se tu výrazně podílí opozice tmy a světla, resp. černého a bílého zbarvení, často prostřednictvím stínů, odlesků či odrazů na hladině jezera. Jezero představuje v *Máji* podle Hausenblase střed i horizont krajiny; a kompaktnost zobrazení prostoru je v *Máji* dána zejména tím, že je právě jezero různými prostředky výrazně akcentováno (*jezero* je čtvrtým nejfrekventovanějším plnovýznamovým slovem *Máje*).

V souvislosti se sémantikou bílé barvy chceme nyní upozornit pouze na následující desetiveršovou strofu z prvního zpěvu *Máje*. Co se týče začlenění do děje, jde o situaci, kdy Jarmila u jezera marně vyhlíží Viléma. Ve vizuálním poli pozorovatele (ztotožněného s perspektivou Jarmiliny postavy) se postupně konstituuje podoba přibližujícího se objektu. V dynamických posunech je evokováno, jak se z dálky po jezeře cosi blíží. Bílý objekt, zprvu jen probleskující v temné dálce (připomínající *holoubátko sněhobílé* či vodní lilii), se rychle přibližuje a zvětšuje – v jisté fázi je podobný letícímu čápovi – a až v posledním verši strofy se perspektiva ustaluje na konečném bodu: vizuální dojem se po rychlých střízích konečně soustřeďuje na identifikovatelný objekt: je jím bílá plachta lodi.

Povšimněme si, jak je tento vizuální dojem evokován postupným konstruováním obrazu pohybujícího se bílého předmětu; sugescí rychlého, k pozorovateli směřujícího pohybu (letu ptáka? jakého ptáka?) se stupňuje napětí. Konstrukce situace nemá popisný, ale dějový charakter: v jejím průběhu se utváří cosi jako trs přirovnání – světlý předmět je v nejistotě o jeho totožnosti přirovnán postupně k třem bílým objektům: k holoubátku, lilii, a konečně k čápovi:

Jak holoubátko sněhobílé
pod černým mračnem přelétá,
lilie vodní zakvétá
nad temné modro, tak se číle –
kde jezero se v hory níží –
po temných vlnách cosi blíží,
rychle se blíží. Malá chvíle,
a již co **čápa** vážný let,
ne již holoubě či lilie květ,
bílá se plachta větrem houpá.⁶¹

(Mácha, 1996, s. 15 – zvýraznila I. V.)

Je příznačné, že v tomto kontextu – podobně jako i na dalších místech *Máje* a u jiných objektů charakterizovaných jako bílé (srov. výše) – splývá kvalitativní

---

⁶¹ V závěru 1. zpěvu, těsně před Jarmilíným nepřímým naznačeným skonem („nad vodou se bílých skví šatů stín“) se situace v reverzibilním náznaku (už bez explicitní akcentace bělosti) opakuje: „Po skále slezl za krátký čas, / při skále člun svůj najde. / Ten rychle letí, co čápa let, / menší a menší, až co lilie květ / mezi horami po vodě zajde“ (s. 17).

aspekt bělosti s kvantitativním. V obrazu ztemnělé noční krajiny jsou bílé objekty spatřovány jako „svítící“, výrazně se odrážející od tmavého pozadí; tyto vizuálně orientované evokace napomáhají plasticitě a autentičnosti prožitku, a zároveň zobrazený prostor specificky strukturují. V důrazu na hru odlesků a stínů – včetně *bílých stínů* na hladině jezera – je opozice světla a tmy ztvárněna ve zvláštní dynamice.

Na tomto místě lze ovšemže komplikovanost sémantických vztahů ve struktuře pojmu, který je primárně vztažen k bílé barvě, pouze naznačit; stejně tak se lze jen dotknout jednoho ze způsobů, jak se bílá (a lexémy, které k ní odkazují) uplatňuje v poezii – u Máchy i jinde. V mnohém podobně figuruje bílá barva též v Erbenově *Kytici*,⁶² avšak moderní poezie, např. texty Jana Skácela, přináší v souvislosti s bílou barvou vedle těch běžných i sémantické polohy zcela jiné, nečekané a vzhledem k interpretaci velmi zajímavé. Jen v náznaku: bílá barva bývá u Skácela nezhledka vztažena k abstraktům, zejm. z oblasti vnitřního, citového prožívání (*bílý cit, bílá žízeň, bílý stud*), objevuje se souvztažně se slepotou, hluchotou, němotou, tichem a mlčením, se smrtí, nebytím, „ničím“, „vynechaností“, srov. např.: „navěky v ničem aby bylo snáze / a sněhobílí v nebývalé Isti / tak vynechaní jako na obraze / a majitelé vlastní bělosti“ (Skácel, 1996, s. 180). Bílá často figuruje jako základ paradoxu, zejména v reverzibilitě s černou, srov. např.: „napadlo sněhu až je v polích černo / mráz je tak třeskatý a zlý / že ještě za tmy dávno před úsvitem / havrani oslepli a zbledli“ (tamtéž, s. 145), či bývá jako vlastnost připsána tvorům, kteří běžně bílí nebývají (*bílí levharti, bílý drozd, bílý mol*).

Otázka po motivaci některých z výše uvedených kolokací (např.: Proč *bílá žízeň*? Proč – a co znamená – *majitelé vlastní bělosti*?) není nezodpověditelná. Jen je potřeba vycházet z širších kontextů zkoumání – lexikálněsémantických, textových, stylových (např. z kontextu autorského stylu) i jiných – a zohlednit (mj. i) fakt, že v poezii do sebe narážejí konotace všech výrazů, které se podílejí na sémantické konstrukci textu. S odkazem k dílu profesora Hausenblase lze snad uzavřít zmíněným požadavku, jemuž právě on uměl beze zbytku dostát: že je třeba spatřovat každý detail ve světle celku, tj. textu („komunikátu“), *eo ipso* se zřetelem k jeho stylu a smyslu.

---

⁶² V *Kytici* jsme zachytili celkem 20 výskytů lexému *bílý* (včetně jeho derivátů a kompozit): v jednom případě souvisí se světlem (*hoří to jasnobíle*), ve třech případech jde o části těla (*ňádra, nohy, tělo bílé, spanilé*), ve čtyřech případech o živočichy (*holoubek, holubice, holoubátko, laň*), ve třech případech o rostliny (*lilie, vrba, vrba s bílou korou*), v šesti případech o textilie nebo bíle oblečené osoby (*družičky, oblek, šat, bíle jsem tebe oblékala, bílé šatičky, jednou – lze počítat? – nepřímé označení v sukničku jako z vodních pěn*). Podobně jako v *Máji* je výskyt často vázán na kontexty, kde stojí bělost objektu v kontrastu vůči tmavému okolí, srov.: „A hle, co se bělá v lese, / v černém lese za potokem?“ (Erben, *Poklad*, s. 12) nebo: „[...] a mezi vlnami / bílý šat se míhá“ (Erben, *Holoubek*, s. 67). Hojný je také – podobně jako v *Máji* – výskyt adjektiva *bledý*.

Prameny

- Erben, K. J. (2003): Kytice. In: K. J. Erben, *Kytice – České pohádky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Holub, J. – Kopečný, F. (1952): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- Lurker, M. (2005): *Slovník symbolů*. Praha: Knižní klub.
- Mácha, K. H. (1997): Máj. In: K. H. Mácha, *Básně*. Praha: Český spisovatel, s. 9–45.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Skácel, J. (1996): *Básně II*. Brno: Blok.
- SSČ (1994): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia.

Literatura

- Anusiewicz, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa*. Wrocław: WUW.
- Bartmiński, J., ed. (1988): *Konotacja*. Lublin: UMCS.
- Bartmiński, J., ed. (2006): *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*. Lublin: UMCS.
- Blatná, R. (1995): Metajazyk v lexikografii. In: R. Blatná – F. Čermák (eds.), *Mamúál: lexikografie*. Jinočany: H&H, s. 72–89.
- Brzozowska, M. (2009): *Etymologia a konotacja słowa*. Lublin: UMCS.
- Čermák, F. (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grzegorzczkova, R. (2001): *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: WUW.
- Grzegorzczkova, R. (2010): Problémy pojetí jazykového obrazu světa v perspektivě srovnávacích výzkumů. In: *Slovo a slovesnost*, 71, s. 275–287.
- Grzegorzczkova, R. (2012): *Wstęp do językoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Hausenblas, K. (1987): *Práce s textem ve stylistice. I. část. Výbor textů*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hausenblas, K. (1996): *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. A. Macurová – P. Mareš. Praha: Filozofická fakulta UK.
- Hausenblas, K. (2003a): K terminologii sémantické (1976). In: K. Hausenblas, *Miscellanea*. Eds. D. Čapková – A. Macurová. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, s. 157–163.
- Hausenblas, K. (2003b): Zobrazení prostoru v Máchově Máji + příloha Abecední index slov v Máji s jejich frekvencí (1967). In: K. Hausenblas, *Miscellanea*. Eds. D. Čapková – A. Macurová. Praha: Univerzita Karlova – Filozofická fakulta, s. 179–246.
- Jakobson, R. (1995): Lingvistika a poetika. In: R. Jakobson, *Poetická funkce*. Jinočany: H & H, s. 74–105.
- Jordanskaja, L. – Melčuk, I. (1980): Konnotacija v lingvističeskoj semantike. In: *Wiener Slavistischer Almanach*, 6, s. 191–210.
- Macurová, A. (1996): Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika. In: K. Hausenblas, *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Eds. A. Macurová – P. Mareš. Praha: FF UK Praha, s. 5–12.
- Mounin, G. (1999): *Teoretické problémy překladu*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Nebeská, I. (2001): Konotace a inference. In: *Čeština – univerzália a specifika* 3. Brno: MU, s. 259–264.
- Pajdzińska, A. – Tokarski, R. (2010) Jazykový obraz světa a kreativní text. In: *Slovo a slovesnost*, 71, s. 288–297.

- Tokarski, R. (2004): *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: UMCS.
- Tokarski, R. (2007): Konotace – prototypy – otevřené definice. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: UK – Filozofická fakulta, s. 13–25.
- Turner, M. (2005): *Literární mysl. S doslovem J. Trávníčka*. Brno: Host.
- Vaňková, I. et al. (Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.) (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Wierzbicka, A. (1996): The meaning of color terms. In: A. Wierzbicka, *Semantics. Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press.

Číslovky po Hausenblasovi

Josef Šimandl

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
simandl@ujc.cas.cz

Abstract: Czech Numerals after Hausenblas

On the occasion of the double anniversary of Karel Hausenblas (1923–2003), the grammar part of his activities is commemorated, esp. concerning numerals. After a sketch of older ways to delimit and sort the numerals (0), Hausenblas's concept is marked out (1) as a milestone that consistently derives its criteria from semantics and function. A survey of subsequent attempts to present and sort numerals is given (2–8) and briefly estimated (9): unfortunately, there are few who develop Hausenblas's concept; newer grammars rather bring inconsistent detail innovations of the pre-Hausenblasian sorting.

Keywords: grammar, numerals, sorting

Dvojí jubileum prof. Karla Hausenblase (1923–2003) je mimo mnohé jiné příležitostí připomenout **gramatickou část jeho odkazu**. Jeho myšlení o stylistice a nauce o textu přiblížil výbor Hausenblas, 1996. Gramatická témata jsou sice zastoupena ve výboru Hausenblas, 2003, ale podstatná část Hausenblasových textů o gramatice editora nemá. Mám na mysli Hausenblasovy vysokoškolské přednášky, nepojímané jako reprodukce, ale jako tvůrčí akt, jako produkt vždy v něčem nového promýšlení a domýšlení. Podklady k přednáškám byly strojopisné, během let tam a onam založené, s množstvím překlepů (produkty svého psaní strojem nazýval K. Hausenblas položertem „neopravitelné texty“), takže pro editora by představovaly mnohem pracnější výkon než přetiskovat práce vyšlé v časopisech a sbornících. Obávám se, že po letech, která od úmrtí K. Hausenblase uběhla, by se už obtížně dávaly dohromady i ty textologicky problematické podklady.

Z větších prací měla gramatický ráz také studie *Vývoj předmětového genitivu v češtině* (Hausenblas, 1958). Široké obci bohemistů bude patrně nejdostupnější jeho podíl na 2. svazku „akademické“ *Mluvnice češtiny* (MČ2, 1986), pro nějž zpracoval číslovky po stránce funkční i formální. Budou to právě druhy číslo-